УДК 811.512.145

М.З. Вәлиева

XVII–XVIII ГАСЫР ИСКЕ ТАТАР ЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕНДӘ ТУГАНЛЫК ТЕРМИННАРЫ

Статья посвящена изучению лексико-стилистических особенностей функционирования терминов родства в старотатарских письменных источниках XVII–XVIII веков. Данные лексические единицы в указанных текстах выполняют различные функции. Большинство из них выражают не только родственные и семейные отношения, но и социальные. Все это позволяет утверждать, что термины родства также представляют собой тот языковой материал, который носит в себе этнокультурный код татарского народа.

Ключевые слова: письменные источники, старотатарский письменный литературный язык, лексика, стилистика, термины родства.

The article is devoted to the study of lexical and stylistic features of the functioning of kinship terms in the Old Tatar written sources of the XVII–XVIII centuries. These lexical units in these texts perform various functions. Most of them express not only kinship and family relationships but also social ones. All this allows us to assert that the terms of kinship also represent the linguistic material that carries the ethnocultural code of the Tatar people.

Keywords: written sources, Old Tatar written literary language, vocabulary, stylistics, kinship terms.

Туганлык атамалары кешеләр арасындагы мөнәсәбәтләрне генә түгел, ә җәмгыятьтә барган тарихи-иҗтимагый процессларны, гасырдан гасырга күчеп килә торган гореф-гадәтләрне дә чагылдыралар, буыннар арасындагы мөнәсәбәтләр, милләтнең дөньяга карашы турындагы этномәдәни мәгълүмат чыганагы булып торалар. Туганлык атамаларының язма текстлардагы кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү халыкның тел һәм мәдәни үзенчәлекләрен тирәнрәк ачарга булыша, кешене дөньяның үзәгендә торган зат буларак бәяләргә, татар халкының дөньяга карашын ачыкларга ярдәм итә. Бу җәһәттән, Мәүла Колый хикмәтләре, билгесез автор тарафыннан язылган «Дәфтәре Чыңгызнамә», Мөслиминең «Тәварихе Болгария», фарсы теленнән тәрҗемә ителгән «Мәҗмүгъ әл-хикәят» кебек XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә кулланылган башка төр ономастик һәм лексик берәмлекләрне тикшерү белән бергә [Валиева, 2017, 2022], аларда туганлык атамаларының кулланылыш үзенчәлекләренә лексик-стилистик яктан анализ ясау да зур әһәмияткә ия.

Төрки тел белемендә туганлык терминнары, аларның формалашу тарихы узган гасыр урталарыннан ук тел галимнәренең хезмәтләрендә чагылыш таба. Л.А. Покровская, Э.В. Севортян, В.И. Цинисус һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә төрки телләрдә туганлык атамаларының

формалаша башлавы, аларның этимологиясе, бу терминнарга хас гомуми үзенчәлекләр һ.б. мәсьәләләр анализлана [Покровская, 1961; Севортян, 1974; Цинисус, 1972]. Татар телендә исә туганлык атамалары диалектолог-галим Д.Б. Рамазанова тарафыннан монографик планда тикшерелә. Ул үзенең хезмәтләрендә туганлык терминнарының килеп чыгышын, хәзерге әдәби телдә кулланылыш үзенчәлекләрен, аларның теге яки бу диалекттагы вариантларын һ.б. өйрәнә [Рамазанова, 1991; 2014]. Туганлык атамалары галимнәр тарафыннан иске татар язма истәлекләренең сүзлек хәзинәсен, метрика кенәгәләрен тикшерү барышында да игътибарга алына [Зайнуллина-Маннапова, 1988, с. 27–34; Алеева, 1989, б. 23–96; Хисамиева, 1990, б. 62–69; Хисамова, 1999, б. 162; Кадирова, 2021, б. 7–15 һ.б.]. Әлеге лексик берәмлекләрне өйрәнү хәзерге татар тел белемендә дә дәвам итә. Бүген галимнәр игътибарын туганлык атамаларының сүзлекләрдә бирелеше, халык авыз иҗаты текстларында кулланылышы кебек проблемалар җәлеп итә [Денмухамметова, Юсупова, 2012, с. 62–65; Нурмухамметова, Мугтасимова, 2019, с. 172–175].

Галимнәр фикеренчә, тарихи яктан караганда, туганлык белән бәйле атамалар беренче булып формалаша башлаган һәм әлеге лексик берәмлекләр күпчелек төрки телләр өчен уртак булып тора. Алар арасыннан XVII–XVIII гасыр язма истәлекләрендә *ир, хатын, ата, ана, баба, ага* һ.б. кебек киң кулланылышка ия лексик берәмлекләр очрый. Әлеге туганлык атамалары ике зур төркемгә бүлеп тикшерелде.

1. Никах туганлыгы атамалары. *Ир* – төрки-татар сүзе. Безнең тарафтан тикшерелгән чыганакларда әлеге лексик берәмлекнең семантикасына салынган туганлык-никах төшенчәләре, нигездә, *иргә бирү, үз ире, ир углан* кебек сүзтезмәләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, *иргә бирү* сүзтезмәсе аша кыз баланы ‘кияүгә бирү, башлы-күзле итү’ мәгънәсе белдерелә: *Имде моны бу йирдә иргә биреб булмас, аның өчен адәм углы шайтан берлән бәрабәрдер* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70].

Ир йөзе сүзтезмәсе исә «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә ир-атларны, аларга хас сыйфатларны гомумиләштереп, җыйнап атап кына калмый, хатын-кызның каршы җенес вәкиленә мөнәсәбәтен, күпмедер дәрәҗәдә хис-кичерешләрен дә чагылдырып килә: *Гомеремдә ир йөзен күргәнем йуқ торыр, бу көн кич сине күрдем, – тиде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70].

Ир углан сүзтезмәсе язма истәлекләрдә ‘ир бала, малай кеше’ төшенчәсен чагылдыра: *Андин йәнә бер анча көнләрдән соң мескин тезләб игән ул хатын күзе йарылды, бер ир углан тугырды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82].

Алга таба *ир* лексемасының *үз ире* сүзтезмәсе составында килүе хәзерге татар әдәби телендә дә, шулай ук язма чыганакларда да ‘хатынның бергә тормыш итә торган иптәше, хәләл җефете’ төшенчәсен аңлата: *Қызның башын күтәрде, бақды, үз хатынын та-*

ныды wә хатыны белде: үз ире торыр [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 520].

Хатын – төрки-татар сүзе. XVII–XVIII гасыр иске татар язма чыганакларыннан тупланган фактик материалда әлеге лексик берәмлекнең сүзлекләрдә теркәлгән ‘ир җенесенә капма-каршы җенестәге кеше’ мәгънәсе очрамый дисәк тә, ялгышмабыз. Чыганакларда бу берәмлек барыннан да бигрәк ‘ир хатыны’ төшенчәләрен белдереп килә: *Бикчура ханның унике wәзире илән башларын кистерде, қызларын wә хатынларын қол итеб, ғаскәрләренең рәисләренә бирде* [Мөслими, 1999, б. 45]; *Бу пәри қызының хөсен wә җәмалының ләтафәтидин тәмам хатынларын wә кәнизәкләрен онытды, чөн бу нәүғы зиба йуқ ирде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 507].

Кагыйдә буларак, *хатын* лексемасының да семантикасы сүзтезмәләр составында тагын да киңәя. Текстларда безнең тарафтан әлеге лексик берәмлеккә зат алмашлыгы һәм тартым кушымчасы өстәлеп тә ‘гаилә корган ир хатыны’ төшенчәсе белдерелү очраклары теркәлде, биредә ирнең хатынына карашы, мөнәсәбәте дә чагылыш таба: *Минем алған хатыным Аланғуым берлә бергә үләрем дигән ирдем...* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

‘Никахлы тормыш иптәше’ мәгънәсе чыганакларда *үз хатыны* сүзтезмәсе ярдәмендә дә җиткерелергә мөмкин: *Қызның башын күтәрде, бақды, үз хатынын таныды wә хатыны белде: үз ире торыр* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 520].

Алга таба «Тәварихе Болгария» әсәрендә *хатын* лексик берәмлеге гарәби чыгышлы *хәмилә* сүзе белән бергә кулланылып, ‘бала көткән көмәнле хатын’ төшенчәсен белдерә: *Өченче бармағы ишарәтдер, хамилә хатынлар wә хайwанатлар хәмелендә уланлар иркәкме йа тешиме, қарамы-қызылмы булмақларыны Аллаһы Тәғаләдән ғайре белмәсләр* [Мөслими, 1999, б. 17].

‘Кияүдәге хатын’, ‘ирнең никахлы никахлы’ төшенчәләре текстларда фарсы чыгышлы *җефет, хәләл җефет* лексемалары ярдәмендә бирелә: *Хәләл җефет булғалы мондайын ойат эш килгәне йуқ ирде, қызымызға бер бәла булыбдыр, нә қылсайық булыр? – диде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 70].

Хатын лексемасына синоним буларак кулланыла торган *җефет* берәмлеге *җефет булу, хәләл җефет булу* сүзтезмәләре составында килеп, кияүгә чыгу мәгънәсен чагылдыра: *Бәлқыйс, падишаһлыққа ултырыб, ғақыйбәт Сөләйман пәйғамбәрнең җефете булды* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 512].

Ә менә түбәндәге мисалда *хәләл җефет булу* дигәндә хатын-кыз гына күз алдында тотылмый, бу сүзтезмә гомумән ‘өйләнешү, парлашу’ төшенчәләрен белдерә: *Андин соң Чыңғыз ханның күңеле эреде, икүесе бер беринә қабул булыб хәләл җефет булдылар* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 78]. Әйтергә кирәк, әлеге сүзтезмә хәзерге татар әдәби телендә хатын-кызга мөнәсәбәттә генә кулланыла.

‘Хатын-кыз’, ‘ир хатыны’ мәгънәләрен белдерә торган төрки-татар чыгышлы *бичә* лексемасы чыганакларда ‘хан, би, бәкләрнең хатыны’ мәгънәсендә генә кулланыла һәм күпмедер дәрәҗәдә ‘хөрмәткә лаек, олпат хатын’ кебек коннотацияләр белән баетыла: *Җанибәк ханның бичәсе Тайдулы ханшаның ай-көне иңгән ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 88].

Тарихи планда *бичә* лексик берәмлеге татар телендә актив кулланылган терминнардан санала. Бу сүз әдәби текстларда гына түгел, XVII–XVIII йөзләргә караган эш кәгазьләрендә чагылыш тапкан [Зайнуллина-Маннапова, 1988, б. 30; Фасеев, 1982, б. 153–155].

Җиңгә – конкрет мәгънәле төрки-татар сүзе. Хәзерге татар әдәби телендә никах туганлыгы атамасы буларак кулланыла торган *җиңгә* сүзе ‘үзеннән олы ир туганның хатыны’ мәгънәсенә ия. Без тикшергән язма чыганакларда да әлеге лексеманы шушы төшенчәдә очратабыз: *...Ағамыз Дуйын Бәйан үлде, җиңгәмез Аланғу тол қалды тибүдәргә, утыз өч мең нәүкәрләре берлә үдәрин үдәрләделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Килен сүзе Мәүла Колый әсәрләрендә теркәлде. Биредә ул ‘улының яки энесенең хатыны’ мәгънәсендә очрый. Шулай ук шагыйрь бу лексик берәмлекне образлы чагыштыру чарасы буларак куллана һәм аның ярдәмендә киленнәр өчен хас булган аерым сыйфатларны дөнья масштабына күчерә: *Килен кебек бизәнеб алдағучы бу дөнйа* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 483].

2. Кан туганлык атамалары. *Ата* – гомумтөрки сүз. Әлеге лексик берәмлек ярдәмендә күп кенә төрки телләрдә [Покровская, 1961, с. 25], борынгы төрки [Малов, 1951, с. 361; Древнетюркский словарь, 1969, с. 65, 97] һәм иске татар язма истәлекләрендә, шул исәптән безнең тарафтан тикшерелгән текстларда да, ‘балалары булган, бала тәрбияләп үстергән ир кеше; әти’ төшенчәләре белдерелә. Галимнәр фикеренчә, ул аларның барысында да диярлек очрый [Хисамова, 1981, б. 84; Фасеев 1982, с. 149; Махмутова, 1982, с. 83; Алеева 1989, с. 38; Зәйнуллина-Маннапова, 1988, б. 30].

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә бу лексик берәмлекнең сигез мәгънәсе теркәлгән. Шулар арасыннан XVII–XVIII гасыр иске татар язма истәлекләрендә берничә мәгънәнең генә чагылыш табуы күзәтелә. Мәсәлән, түбәндәге мисалларда *ата* сүзе ‘балалары булган, бала тәрбияләп үстергән ир кеше; әти кеше’ мәгънәсен белдерә: *Башында ултырмаға атасы йуқ* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 495]; *Байағы күргән көндин қорсағыма бала булды, имде атама нә дийеб әйтерсез – диде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69]; *Йәнә бер анча көнләрдин соң Тумаwыл Мәргәннең атасы Турымтай Чәчән үлде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Тартым кушымчасы өстәлгән очракта *ата* лексемасы ‘баланың үз әтисен атау, аңа мөрәҗәгать итү, эндәшү сүзе’ буларак файдаланыла: *Нийаз Хуҗаға әйтде, йа атам, бер қол алдым Дауд әфәндедән, диде* [Мөслими, 1999, б. 40].

Язма истәлекләрдә аның ‘өлкән буын кешеләр, ата-бабалар, нәсел-ыруг’ мәгънәсендә кулланылышын да очратырга мөмкин: *Падишаһ хәзрәте бик сабыр әһлендән ирде, қараwылчыларға чағырмайыб, ақрын әдәб берлә, йа фәлән, сән бәнем тәхетемнең айақларыны кисмәгел, зира ки аталарымыздан қалған мирасдыр, зиннәте китмәсен, диде* [Мөслими, 1999, б. 16].

Ата сүзенең мәгънә спектры аның нигезендә барлыкка килгән сүзтезмәләрдә, парлы сүзләрдә тагын да киңәя. Мәсәлән, Мөслиминең «Тәварихе Болгария» әсәрендә *ата* лексемасы *Адәм ғаләйһиссәлам* сүзтезмәсе белән мәгънәви бәйләнешкә кереп, ‘кешелекнең нәсел башы, кешелекнең башлангычы’ төшенчәсен белдереп килә: *Атамыз Адәм ғаләйһиссәлам ул көндә тәүбә әйләде* [Мөслими, 1999, б. 10].

Язма истәлекләрдә *ата, ана* лексемалары катнашында формалашкан *ата-ана* парлы сүзенең актив кулланылуын да искәртергә кирәк. Ул аеруча Мәүла Колдый әсәрләрендә еш очрый: *Ата-ана туғырды безне, мөхиб дуслар* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 491]; *Һәр уғыл-кыз ата-ананы белер булса* [шунда ук]; *Андин соң йәнә Ақсақ Тимернең атасы-анасы үлде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82].

Әлеге мисалларда *ата-ана* парлы сүзе ‘балалалары булган, бала тәрбияләп үстергән кешеләр, гаилә’ төшенчәсен белдерсә, алдагы җөмләдә ул күпмедер дәрәҗәдә нәсел-нәсәпне дә күз алдында тотып, җыйма мәгънәдә кулланылган. Биредә *ата-ана* парлы сүзенең күплек санда килүе дә аңа җыймалык мәгънәсен өсти: *Ата-аналары, қарендәш-ыруғлары тәфәккердә булдылар* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 515].

Түбәндәге җөмләдә *ата-ана* лексемасында ‘нәсел-нәсәп’ төшенчәсе дә күпмедер дәрәҗәдә чагылыш таба: *Ғазраил ғаләйһиссәлам әйде: «Мән сәнең кебек қол мән, илля Мәләкел-мәүт див бәне әйтерләр, йәғни барча мәхлуқатлар җаныны wә һәм атаң-анаң җаныны бән алдым, див әйтде* [Мөслими, 1999, б. 16].

Шулай итеп, *ата* сүзенең семантикасы язма истәлекләрдә шактый киң ачыла: ул ‘бала тәрбияләп үстергән ир кеше’ төшенчәсен генә түгел, ә ‘кешелекнең нәсел башы’, ‘нәсел-нәсәп, ыруғ’ мәгънәләрен дә белдерә.

Ана – конкрет мәгънәле гомумтөрки сүз. Хәзерге татар телендә ‘бала тапкан, бала тәрбияләп үстергән хатын’ мәгънәсен белдерә [Татар теленең аңлатмалы ..., II т., 2015, б. 168]. Ул борынгы төрки язма истәлекләрдән үк билгеле [Малов, 1951, с. 358; Древнетюркский словарь, 1969, с. 43]. «Кодекс Куманикус» әсәрендә [Махмутова, 1982, с. 81], XVII–XIX гасырлар язма эш кәгазьләрендә [Хисамова, 1982, б. 84; Зәйнуллина-Маннапова, 1988, б. 30; Фасеев, 1982, б. 150–151] һ.б. язма истәлекләрдә дә *ана* лексемасы шушы мәгънәсендә очрый.

Төп мәгънәсеннән тыш, «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә әлеге лексеманың тагын сигез мәгънәсе күрсәтелә. Хәзерге татар

телендә бу семаның мәгънә төрләре шактый киңәйсә дә, без тикшергән язма истәлекләрдә *ана* сүзе үзенең борынгы, ягъни ‘бала тудыручы, бала тәрбияләп үстерүче’ мәгънәсендә генә кулланыла: *Өстендә хәсрәт йыйар анасы йуķ* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 495]; *Бән анамдан айырыласым килмәде, өнем див белдем* [Мөслими, 1999, б. 40]; *Агаларының үгет-wасыйәт сүзен тотмадылар, анасын санга санамадылар* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 73].

Мисаллардан күренгәнчә, *ана* сүзе үзендә гаилә учагын сүндерми саклаучы, үзендә җылылык, изгелек кебек сыйфатларны туплаган хатын-кыз образын чагылдыра.

Борынгы һәм Урта гасыр язма истәлекләрендә теркәлеп калган *угыл* лексик берәмлегенең хәзерге татар телендә ‘ир бала’ мәгънәсендә *ул* варианты кулланылышта йөри. Әмма шунысын да искәртергә кирәк: язма истәлекләрдә *угыл* берәмлегенең лексик һәм коннотатив мәгънәләре шактый табыла. Фактик материалдан күренгәнчә, күп очракта әлеге сүз үзенең туры мәгънәсендә очрый, ягъни ‘ата-ананың ир баласы’ төшенчәсен белдереп килә һәм бу мәгънәгә кайчак ‘сабый, кечкенә ир бала’ мәгънәви төсмерләре дә өстәлә: *Углан икән төн-көн гыйлем тәхсил ķылыр* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 496]; *Аңа Ходаwәндәи галәм бер угыл биреб ирде, гаҗәйеб зирәк wә гаķыйль wә камил* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 505].

Өлкән яшьтәге ир кешенең атасы ягъни кем баласы булуы ачыкланган җөмләләрдә *угыл* сүзенең *углы, углыдыр* формалары кулланыла: *Ул дөнйа wә ахирәт падишаһы улыр, исеме Мөхәммәд улыр, Габдуллаһ углыдыр* [Мөслими, 1999, б. 17]; *Берсе Бүдән Чар углы ирде, икенчесе Ķагыйн Чар углы ирде, өченчесе Салчут углы ирде, дүртенче Ķунграт би углы ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 77]; *Углыны ķулыйга алыб үбеб, йәнә пәри ķызыйга бирде* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 507].

Югарыда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, мондый очракларда *угыл* сүзе гадәттә ир-ат исеме белән янәшә йөри: *Габдуллаһ углы, Гаднан углы, Һашим углы* һ.б. Әлеге җөмләләрдә *угыл* дигәндә, буй җиткән, өлкән, нинди дә булса дәрәҗәгә ирешкән яисә кабилә, гаскәр башлыгы башлыгы булган ир кеше күз алдында тотыла. Хәтта биредә *угыл* берәмлеге нәсел-нәсәп җепләрен, шәҗәрәне, ягъни буыннар чылбырын ачыклау вазифасын үти дисәк тә дөрес булыр.

Сүзтезмә составында килгәндә, *угыл* лексемасының семантикасы тагын да киңәя. Мәсәлән, *угыл бала* дигән очракта ул ‘ата-ананың балигъ булмаган ир баласы’ мәгънәсенә ия: *Йаранлар, йуķ ирсә безнең бер угыл баламызны алыңыз, безгә бу кийекне биреңез, без ач үлмәйек* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 72]; *Тәфтазан аwылында уķыб тордыķы бәне бер Төркстани хаҗи агу биреб алдаб, сине угыл бала идәрмен диб алыб китде* [Мөслими, 1999, б. 38].

«Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә *ир углан, ķыз углан* сүзтезмәләре киң кулланыла. Димәк *углан* лексемасы ‘ир бала’ төшенчәсен генә белдереп калмый, гомумән ‘бәби, нарасый, сабый’, ‘ба-

лигъ булмаган ир яисә кыз бала' мәгънәләрен тулаем атый булып чыга: *Андин йәнә бер анча көнләрдән соң мескин тезләб игән ул хатын күзе йарылды, бер ир уғлан туғырды* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 82]; *Әй, ханша, мин аудан кайты, килгәнчә уғлан туғса, қыз уғлан туғса үлтергел, әгәр ир уғлан булса төшлек йирдән үзең сүгән кешене сөңенче йибәргел, – тиде* [шунда ук, б. 88].

Шулай ук «Дәфтәре Чыңгызнамә» әсәрендә еш очрый торган сүзтезмәләрнең берсе – *халық уғлы.* Язма истәлекнең эчтәлегеннән чыгып фикер йөрткәндә, безнең фикеребезчә, бу сүзтезмә 'халыкның хөрмәтле биләре, ихтирамлы сугышчылар, дөнья-ил тотардай ир-атлар' төшенчәсен җыеп аңлата. Әмма шунысы кызыклы бу сүзтезмә берлек санда кулланылса да, аңа ияргән хәбәр гадәттә күплектә килә: *Анда халық уғлы әйделәр, һай, Чыңғыз, сез өчәwегездин йортка лайық – рәва охшайдыр, халыққа файдалығдыр, бу Чыңғызны сезгә үлтерергә бирмәсбез, диделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 74]; *Иртәгәсен халқы уғлы күренешкә килделәр ирсә Чыңғызны күрмәделәр, тәқый сорадылар* [шунда ук, б. 74].

Мәүла Колый кешеләрне, аларга хас сыйфатларны гомумиләштереп әйтергә теләгәндә, *адәм уғлы* сүзтезмәсен куллана: *Адәм уғлы бизәнер, дөнйаны бақый санаб* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 488]. Биредә сүз гомумән кеше, адәм баласы хакында бара.

Төрки-татар сүзләреннән тыш, язма истәлекләрдә 'ир бала' мәгънәсен аңлаткан гарәп-фарсы сүзләре дә очрый. Мәсәлән, 'сабый, ир бала' төшенчәсе фарсы чыгышлы *фәрзәнд* алынмасы белән житкерелә: *Шаһзадәнең фәрзәндегә бисийар мәхәббәте wә шәфқате барындин мозтарабел-халь wә рәнҗү пәр хатыр булды* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 507].

Гарәп теленнән кергән *ғолям* лексемасы исә 'ир бала, үсмер егет' төшенчәсен белдереп килә: *Пәри җәванмәрд падишаһзадәнең қулын тотыб, алтын тәхетнең өстигә чықарыб ултырғызды wә ғолям wә кәнизәк саф-саф хезмәт тордылар* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 507].

Тупланган материалдан күренгәнчә, язма истәлекләрдә *уғыл* лексемасының семантик һәм коннотатив мәгънә үзенчәлекләре сүзтезмәләр составында аеруча киңәя һәм төрләнә. Алар арасыннан *ир уғлан, қыз уғлан* кебек сүзтезмәләр диалектларда кулланылса да, *халық уғлы* сүзтезмәсе, *фәрзәнд, ғолям* кебек алынмалар хәзерге әдәби телдә очрамый.

Кыз – конкрет мәгънәле төрки-татар сүзе, туганлык атамасы. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ндә бу лексик берәмлекнең дүрт мәгънәсе теркәлгән. Шулар арасыннан язма истәлекләрдә барыннан да бигрәк 'ата-ананың шул женестәге баласы' мәгънәсендә кулланылышы киң таралган: *Әл-қыйсса, бер көн Айдар ханның қызы Туйбикәгә фалиҗ зәхмәте пәйда булды* [Мөслими, 1999, б. 26]*; Хәзрәте Нух пәйғамбәр ғаләйһиссәламнең дүрт уғлы, тәқый дүрт қызы вар иде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69].

Мисаллардан күренгәнчә, ‘кемнең дә булса кыз баласы’ төшенчәсен белдергән очракта, *қыз* сүзе кыз баланың әтисенең исеме (*Айдар ханның қызы, Алтын хан қызы* һ.б.) яисә *үз* алмашлыгы белән янәшә килә, тартым кушымчасы ала: *Бер көн Алтын хан үз қызын күрмәгә килде ирсә, күрер кем хамилә улыбдыр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 69].

Әгәр вакыйга беренче заттан сөйләнә икән, бу очракта сүзгә шушы затка караган тартым кушымчалары өстәлеп, ‘сөйләүченең кыз баласы’ төшенчәсе белдерелә: *Нәсры ғаййәргә кеше җибәрделәр кем, қызымызның гөнаһе нә торыр, безләргә мәғлүм булғай, аның җәзасын бирәлең диб, ант эчделәр* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 515].

Текстларда ‘кемнең дә булса қыз баласы’ төшенчәсе *қыз бала* сүзтезмәсе белән дә белдерелергә мөмкин. Мондый очракларда кыз образы ниндидер бер җылылык, якынлык, самимилек белән тасвирлана, биредә атаның баласына булган җылы мөнәсбәте дә чагылыш таба: *Хан әйде, бәнем дөнйада күрдегем ошбу қыз балам ирде, ғайре балам йуқдыр, аңа шифа қылсаңыз wә йаңа чаwыл йафрағы илә дүркә бағласаңыз, бән сезнең динегезне қабул идәрмен, диде* [Мөслими, 1999, б. 26].

Башка төр туганлык терминнары кебек үк, *қыз* атамасының да сүзтезмәләр эчендә семантик мөмкинлекләре тагын да киңрәк ачыла. Мәсәлән, кыз лексемасы гомуми туганлыкны белдерә торган *қардәш, қарендәш* сүзләре белән бәйләнешкә кергән очракта туган тиешле кыз кеше, ягъни апа яисә сеңел турында сүз барганлыгы аңлашыла: *Мәнең бер қыз қарендәшем бар, аны сәңа бирермен* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 519]; *Әмма ул wакытда Қунграт бинең бер қыз қарендәше бар ирде, Бүртә Күчин атлығ ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 77].

«Мәҗмүгъ әл-хикәят» әсәрендә без ‘кыз туган’, ‘кыз кардәш’ мәгънәләрен җиткерү өчен фарсы теленнән кергән *хаһәр* берәмлегенең кулланылышы белән дә очрашабыз: *Имди белгел wә агяһ бул, мәннең бер хаһәрем бар, тәмам ғаләмдә андыйн җәмилә йуқ торыр, аны кәнизәклеккә қабул қылсаң* [Мәҗмүгъ әл-хикәят, 1963, б. 506].

Эне – конкрет мәгънәле төрки-татар сүзе. Әлеге атама татар әдәби телендә бертуганга карата гына түгел, сөйләүчедән яше белән кечкенә булган башка ир туганнарны атау өчен дә кулланыла. Язма истәлекләрдә бу лексема сирәк очрый. Түбәндәге мисалда ул кан туганлык мөнәсәбәтләрен белдерү өчен файдаланыла: *Әмма Дуйын Бәйан дөнйадин үткәнен қалмақдағы ике энесе Бүдәнә Тай, Билге Тай ишетде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Қайын сүзе белән семантик бәйләнешкә кереп, бу сүз хәзерге татар телендә, диалектларда һәм язма истәлекләрдә дә никах туганлыгы белән бәйле ‘иренең энесе’ төшенчәсен белдерә: *Аһ, әй қайын энеләрем, Бүдәнә Тай, Билге Тай, бер анча көнгә сабыр итсәгез булыр ирде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 72].

Мисаллардан күренгәнчә, *эне* лексемасы XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә ике төшенчәне белдерү өчен файдаланылган һәм әлеге күренеш хәзерге татар әдәби телендә һәм диалектларда да күзәтелә.

Аға – конкрет мәгънәле төрки-татар сүзе. Хәзерге татар телендә сүзлекләрдә әлеге лексик берәмлекнең дүрт мәгънәсе теркәлгән. Туплаган материаллар *ага* сүзенең XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә ике төшенчә белдерүен күрсәтә. Түбәндәге җөмләдә ул ‘сөйләүчедән олы булган ир туган, абый, кан қардәш’ төшенчәсен аңлатуда катнаша: *Ағамыз Дуйын Бәйан үлде, җиңгәмез Аланғу тол қалды тибүдәргә, утыз өч мең нәүкәрләре берлә үдәрин үдәрләделәр* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 71].

Гомумән, *аға* берәмлегенең туганлык атамасы буларак кулланылышы «Кодекс Куманикус»тан ук билгеле [Махмутова, 1982, с. 72], иске татар язма истәлекләрендә [Зәйнуллина-Маннапова, 1988, б. 30; Фасеев 1982, б. 148–150 һ.б.] һәм каберташ язмаларында да *ага* сүзе ‘өлкән ир туган’ төшенчәсен белдереп килә [Ахметзянов, 1983, с. 79].

Болардан тыш, әлеге сүзнең язма истәлекләрдә ‘өлкән яшьтә булган хөрмәтле ир кеше’, хәтта ‘аксакаллар’ төшенчәсендә килүе дә күзәтелә. Мәсәлән: *Әйтди ки, йа ағалар, вармыдыр ки араңызда хат танғучы, диде* [Мөслими, 1999, б. 40].

Аға лексемасы әлеге мәгънәсендә Ибраһим хан ярлыкларында [Фасеев, 1982, б. 148–150], әрмән язулы кыпчак телле документларда [Абдуллин, 1985, б. 40–41], иске татар язма истәлекләрендә [Алеева, 1989, б. 76] теркәлеп калган һәм ул хәзерге әдәби телдә дә киң кулланыла.

Баба / бабай – конкрет мәгънәле, төрки атама. Татар телендә ул кан туганлыкны да, никах туганлыгын белдерү өчен дә кулланыла. *Баба* лексемасының килеп чыгышы борынгы төрки чорга барып тоташа дип фаразлана, аның иске татар язма истәлекләрдә [Зәйнуллина-Маннапова, 1988, 30; Фасеев, 1982, 151 һ.б.], каберташ язмаларында теркәлеп калуы шуның бер дәлиле булып тора [Ахметзянов, 1983, с. 79]. Әмма XVII–XVIII гасырлар иске татар язма чыганакларында әлеге лексема хәзерге татар әдәби телендә татар теленең аңлатмалы сүзлегендә теркәлгән беренче төп, ягъни ‘бабай, дәү эти’ мәгънәсендә бик сирәк кулланыла. Мәсәлән, түбәндәге мисалда ‘дәү эти, бабай’ мәгънәсе киңәеп, ‘нәселнең хөрмәтле вәкиле, ақсақалы’ төшенчәсен аңлатып килә: *Бабаң Ибраһим ғаләйһиссәлам китабы «Зәндә» исемледер, андағ бондағ моуқутдыр, диде* [Мөслими, 1999, б. 18].

Баба атамасы сүзтезмәләр составында килгәндә, тагын да киңрәк мәгънә төсмерләренә ия була. Чыганакларда ул *бөйек баба, бабаларым йорты* кебек сүзтезмәләр составында очрый. Без тикшергән язма истәлекләрдә *бөйек баба* сүзтезмәсе ‘халык-милләтнең баш кешесе, башлыгы, аксакалы’ төшенчәсендә кулланыла: *Вәҗһе тәсмийә бил-ғарәбийә улдыр кем, пәйғамбәрләремезнең Кәнанә исемле бөйек бабасы вар иде, ғарәбләр шаһы ирде* [Мөслими, 1999, б. 11]; *Вәҗһе*

тәсмийә бил-гарәбийә улдыр кем, Пәйгамбәремез галәйһиссәламнең җаһилийәт заманында Һашим дидеге бөйек бабасы вар иде, гарәб қабиләләренең газый шаһы ирде [шунда ук, 1999, б. 13].

Дөрес, ‘кабилә-ыруг башлыгы’ мәгънәсендә, ягъни *баба* сүзенең югарыда китерелгән мәгънәсенә синоним буларак *қарт* лексемасының кулланылышын да очратырга мөмкин: *Тәтеш қарты ыругы берлә Ақ идел йарына төшде, Тәтеш аwылы булды* [Мөслими, 1999, б. 45]; *Анда ул қарт ыругына әйде: «Әй, егетләр, бу Ақсақ угылның сезнең қулыңыздин борын башы йитебдер, моны хан қылайың», – тиде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 87].

Бабаларым йорты дигән очракта ‘тулы бер нәсел-ыруг, кабилә һәм шул нәсел яшәгән ил-җир’ төшенчәсе күз алдында тотыла: *Иске бабаларым йортыга барырмын, мақам-йорт тотармын, – тиде* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 86].

Язма чыганаклардан күренгәнчә, *баба* лексемасы XVII–XVIII гасырда, нигездә, ‘кабилә-ыругның баш кешесе’, ‘аксакал’ төшенчәләрендә, хәтта кайбер очракта тулы бер нәселне чагылдырып килә торган җыйма исем буларак та кулланылыш тапкан.

Қарендәш, *қардәш* лексемалары бертуганлыкны, берничә буын туганлыгын аңлата. Әлеге лексик берәмлекләр язма чыганакларда еш кына туганнар арасындагы якын мөнәсәбәтләрне тасвирлау өчен кулланылалар: *Қарендәш мәхәббәте бал-шикәрдин ләззәтледер қыйммәтене белер булсаң* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 493]; *Йуқ аның гүргә қуйар қарендәше* [шунда ук, б. 495]; *Қарендәшсез кешеләргә йуқдыр сәбат* [шунда ук, б. 493].

Түбәндәге мисалда исә *қардәш* лексемасының мәгънәсе тагын да киңәя. Текстан күренгәнчә, биредә ‘туганлык, нәселдәшлек’ төшенчәләренә ‘иптәш, дус, уртак мәнфәгатьләр буенча якын кешеләр’ мәгънәләре дә өстәлә: *Имде, бу көндин соң сине тәмам углың-қызың, қардәшләрең берлә йарлықадым, һәр қанда сөйсәң, шул тарафқа киткәйсез* [Дәфтәре Чыңгызнамә, 2011, б. 86]; *Олуг қардәш қыла алмаз сәне гани* [Мәүла Колый шигырьләре, 1963, б. 495].

Йомгаклап әйткәндә, XVII–XVIII гасырлар иске татар язма истәлекләрендә туганлык терминнары төрле мәгънәләрне белдереп, күпсанлы функцияләр башкарып киләләр. Аерым алганда, әлеге лексик берәмлекләр, бер яктан, конкрет мәгънәгә ия булып, билгеле бер затларны атасалар, икенче яктан, кешенең җәмгыятьтә тоткан урыны, башкарган вазифалары, ягъни социаль статуслары белән бәйле мәгълүматны да җиткерәләр. Болар барысы да туганлык терминнарының башка сүзләр кебек үк татар халкының этномәдәни кодын ачып бирергә ярдәм итә торган тел материалы булуын күрсәтеп тора.

Әдәбият

Абдуллин И.А. Социально-политическая терминология языка армяно-кыпчакских памятников (тюркский пласт) // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. Казань, 1985. С. 40–56.

Алеева Ә.Х. Исмәгыйль ага сәяхәтнамәсе // Эзләнүләр, уйланулар, табышлар. Казан, 1989. Б. 23–96.

Ахметзянов М.И. О лексике эпитафий XVII–XVIII вв. // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников: Сб. ст. Казань, 1983. С. 75–84.

Валиева М.З. Особенности синонимической парадигмы тюрко-татарского письменного памятника XVIII века «Маджмугыл-хикаят» // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. Чебоксары, 2017. № 1 (93). С. 37–43.

Валиева М.З. Ономастикон татарских письменных источников (на примере письменного памятника «Дафтар-и Чингиз-наме») // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2022. Т. 15, вып. № 2 (128). С. 449–453.

Дәфтәре Чыңгызнамә // Мирастан биш сәхифә: XVII–XIX гасырлар әдәби-тарихи ядкярләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 37–96.

Денмухамметова Э.Н., Юсупова А.Ш. Термины родства в двуязычных словарях татарского языка // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2012. С. 62–65.

Зайнуллина-Маннапова А.Х. О лексике деловых документов старотатарской письменности XVII в. // Истоки татарского литературного языка. Казань, 1988. С. 27–34.

Кадирова Э.Х., Файзуллина Г.Ч. Тубыл губернасының XIX гасыр һәм XX гасыр башы метрика кенәгәләрендә туганлык атамалары // Фәнни Татарстан. 2022. № 1. Б. 7–15.

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951. 452 с.

Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику CC по данным лексики (краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, 1982. С. 68–153.

Мәүла Колый поэмалары / төз. Р.Ф. Мәрданов. Казан: Милли китап, 2008. 88 б.

Мәүла Колый шигырьләре // Борынгы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 487–503.

Мәҗмүгъ әл-хикәят // Борынгы татар әдәбияты. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1963. Б. 503–522.

Мөслими. Тәварихы Болгария / басмага әзерләүче С. Гыйләҗетдинов. Казан: Иман, 1999. 100 б.

Нурмухамметова Р.С., Мугтасимова Г.Р. Термины родства в текстах татарского фольклора // https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjn6cD98b__AhUR_CoKHWxiBO04ChAWegQIIhAB&url=https%3A%2F%2Flibweb.kpfu.ru%2Fpublication%2Fpapers%2Fkls%2F2019-1%2Fkls-2019-1-172-175.pdf&usg=AOvVaw20C12s2wps5-lWAPAsWqEA

Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961. С. 11–81.

Рамазанова Д.Б. Термины родства и свойства в татарском языке: в двух книгах. Казань, 1991. Кн. I. 87 с. Кн. II. 192 с.

Рамазанова Д.Б. Родственные и семейные отношения в названиях. Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. 287 с. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: I т.: А–В. Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюрские и межтюркские основы на гласные). М.: Наука, 1974. 767 с.

Фасеев Ф.С. Старотатарская деловая письменность XVIII века. Казань, 1982. 171 с.

Хисамова Ф.М. XVIII йөздәге татарча эш кәгазьләренең тел үзенчәлекләре. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1981. 162 б.

Хисамиева З.А. Семантическая классификация лексики дастанов Кадыр Гали Бека // Язык утилитарных и поэтических жанров памятников татарской письменности. Казань, 1999. С. 62–69.

Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л.: Изд-во «Наука». Ленингр-е отд-е, 1972. С. 15–70.

Вәлиева Миләүшә Зәки кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре